

Dariusz Tarasiuk
(Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej)

Zesłania unitów z Południowego Podlasia do guberni chersońskiej i jekaterynosławskiej w latach 1875-1876

Displacement of the Greek Catholics from Southern Podlachia to the Kherson and Yekaterinoslav Governorates in the Years 1875-1876

Keywords: Greek Catholic Church, Southern Podlachia, displaced people, religious relations.

Annotation: The article aims to increase knowledge about the opposition of some Greek Catholics from Southern Podlachia to compulsory joining them to the Orthodox Church in the 1870s. There was published a document presenting the basis for the Russian authorities to decide on displacing their leaders to the Kherson and Yekaterinoslav Governorates. Moreover, the list of 310 people transferred to these both Governorates from the Siedlce Governorate in the years 1875-1876, was provided.

Ссылки Унятов из Южного Подляся в Херсонскую и Екатеринославскую губернии в 1875-1876 гг.

Ключевые слова: Греко-католическая церковь, Южное Подласие, ссыльные, религиозные отношения.

Аннотация: Статья направлена на расширение знаний об сопротивлении некоторых греко-католиков из Южного Подляся к принудительному присоединению их к Православной Церкви в 1870-х годах. В статье опубликовано документ, который стал основой ссылки представителей упорствующих Унятов в Херсонскую и Екатерининскую губернию. К статье приложено именной список 310 лиц, сосланных туда из Седлецкой губернии в 1875-1876 годах.

Problematyka związana z oporem części unitów zamieszkałych na Południowym Podlasiu przeciwko przymusowemu przyłączeniu Cerkwi Greckokatolickiej do Cerkwi Prawosławnej posiada już bogatą literaturę przedmiotu¹. Nie oznacza to, że zbadano już wszystkie aspekty tego zagadnienia. Jedną z nadal mniej znanych jest kwestia zesłania części tzw. opornych unitów do guberni chersońskiej i jekaterynosławskiej w latach 70. XIX stulecia. Wynika to z trudności z odnalezieniem informacji źródłowych na ten temat. Zdecydowana większość publikacji podejmujących to zagadnienie opiera się na informacjach opublikowanych przez Józefa Pruszkowskiego, które niestety nie są pełne i nie zawsze precyzyjne². W związku z tym celem niniejszej publikacji jest uzupełnienie stanu wiedzy w tym zakresie poprzez opublikowanie spisu imion i nazwisk ponad trzystu unitów zesłanych z guberni siedleckiej.

W wyniku niepokojów związanych z likwidacją Kościoła Greckokatolickiego w Królestwie Polskim w latach 1873–1875 aresztowano setki unitów, których osadzono w więzieniach w Białej Podlaskiej, Siedlcach i Brześciu. Wobec faktu, że ich pobyt w areszcie nie wpływał na zmianę ich stosunku do prawosławia, władze carskie szukały nowego rozwiązania trapiącego je problemu. Pobyt w więzieniach nie tylko nie zmieniał ich postawy, ale stwarzał też niebezpieczeństwo, że staną się oni męczennikami w oczach innych „opornych” unitów. W tej sytuacji postanowiono wysłać ich na tereny pozbawione ludności unickiej. Analizowano wówczas różne możliwości. Świadczy o tym m.in. publikowany poniżej dokument, z którego dowiadujemy się, że generał gubernator warszawski Paweł Kotzubue latem 1875 r. rozważał możliwość przeniesienia aresztowanych unitów do więzień śledczych w Kaliszu i Warszawie. Ostatecznie jednak na wniosek wicegubernatora siedleckiego Aleksandra Pietrowa postanowiono najbardziej wrogie wobec prawosławia osoby zesłać na czasowy pobyt pod nadzorem policji do guberni chersońskiej i jekaterynosławskiej³. Przy tym nie precyzowano ile miał trwać ten czasowy pobyt, jednak

¹ Do najciekawszych publikacji poruszających tę tematykę można zaliczyć: J. Pruszkowski, *Martyrologium, czyli Męczeństwo Unii Ś-tej na Podlasiu*, cz. 1, 1864–1882, wyd. 2, Lublin 1921; *Zanim wróciła Polska. Martyrologium ludności unickiej na Podlasiu w latach 1866–1905 w świetle wspomnień*, opr. T. Krawczak, Warszawa 1994; *Martyrologia Unitów Podlaskich w świetle najnowszych badań naukowych*, red. J. Skowronek, U. Maksymiuk, Siedlce 1996; J. Lewandowski, *Na pograniczu. Polityka władz państwowych wobec unitów Podlasia i Chełmszczyzny 1772–1875*, Lublin 1996; S. Wiech, *Pod naporem prawosławia. Z dziejów oporu unitów w królestwie polskim i na zesłaniu*, „Kwartalnik Historyczny”, t. 117, 2010, z. 3, s. 5–50; A. Szabaciuk, „Rosyjski Ulster”. *Kwestia chełmska w polityce imperialnej Rosji w latach 1863–1915*, Lublin 2013.

² J. Pruszkowski, *Martyrologium...*; W ostatnich latach problem ten w oparciu o nowe źródła podjął Andrzej Szabaciuk, *Политика Российских властей в отношении униатов Царства Польского, сосланных вглубь России в 1875–1905 гг.*, [w:] *Поляки в России: эпохи и судьбы*, red. А. И. Селицкий, Краснодар 2009, s. 72–79.

³ Do przyczyn, które zadecydowały o podjęciu decyzji o wysłaniu części opornych unitów w głąb imperium Nikołaj Suchotin, gubernator siedlecki, z perspektywy czasu w 1895 r. zaliczał: *dążenie do zdławienia oporu najbardziej rozfanatyzowanych parafii, poprzez wysiedlenie tych, którzy w ostatnich latach przed zesłaniem stali na czele niepokojów unickich* a w niektórych przypadkach unikających wypełniania prawosławnych obrzędów, podburzających innych do takich zachowań i za oraz oskarżanych o inne działania szkodzące sprawom państwowym, w tym o rozprzestrzenianie zgubnych słuchów, przyczyniających się do rozwoju oporu w wypełnianiu obrzędów prawosławnych. Dalej pisał on, że *cel wysiedlenia polegał na tym, aby tymczasowo usunąć przywódców oporu od bezpośredniego ich szkodliwego wpływu na ich rodziny i wspólnot parafian, a także wpłynąć strachem kary na ogólne uspokojenie i wywołać podporządkowanie się opornych żądaniom władz państwowych i duchownych* oraz że w nowym środowisku przyjmą oni prawosławie APL, CHWDKP, 3704, k. 3–4, Pismo (tajne) Pawła Szuwałowa... 26 IV/8 V 1895 (ros.). Według generał-guber-

z kontekstu historycznego możemy domyślać się, że do czasu przyjęcia przez nich prawosławia.

Można przypuszczać, że początkowo nie planowano stosowania tego rozwiązania na szerszą skalę, ale traktowano go raczej jako czynnik mający na celu zastraszenie innych unitów. Do grudnia 1875 r. do wspomnianych guberni zesłano jedynie 30 najbardziej opornych unitów (patrz tabela nr 1)⁴.

Odnalezione źródła archiwalne nie pozwalają niestety na szczegółowe przedstawienie działań władz rosyjskich, które doprowadziły do wydania decyzji o wywiezieniu przebywających w więzieniach unitów w głąb imperium. Dokumenty archiwalne świadczą, że największą ich liczbę, tj. 270 osób (składającą się z 257 osób wytypowanych do zesłania we wrześniu tego roku⁵ oraz 17 osób zwolnionych z więzień w sierpniu 1875 r. i ponownie aresztowanych) wysłano do wymienionych wcześniej guberni w dniach 14/26 i 17/29 grudnia 1875 r. (patrz tabela nr 2 i 3). Gubernator chersoński, Aleksander Erdeli, 12/24 stycznia 1876 r. donosił, że do guberni chersońskiej przybyło 160 unitów, a do guberni jekaterynosławskiej 112 unitów⁶. W późniejszym okresie do guberni tych zesłano jeszcze pewną grupę osób (część z nich wymieniono w tabeli nr 4). Ostatecznie do guberni chersońskiej i jekaterynosławskiej trafiło prawdopodobnie 334 unitów z guberni siedleckiej⁷. Później zachęcano do wyjazdu ich rodziny, ale z opcji tej skorzystało jedynie 3 rodzin⁸.

Okazało się jednak, że pobyt opornych unitów na wygnaniu nie przyniósł oczekiwanych rezultatów. Najlepszym tego dowodem jest pismo generał-gubernatora warszawskiego z 21 VI/3 VII 1877 r., nakazujące zaprzestania wysyłania opornych unitów do wymienionych wyżej guberni, gdyż nie są oni tam „wolni od wpływu łacińsko-polskiej propagandy”. Zalecano przy tym kierowanie ich do innych części Rosji⁹. Gubernator siedlecki proponował wówczas, aby zesłanych skupić w kolonie i przymusowo przesiedlić

natora warszawskiego Pawła Szuwałowa na zesłanie unitów pozwalało zarządzenie Komitetu do spraw Królestwa Polskiego z 25 III/6 IV 1875 r., Archiwum Państwowe w Lublinie (dalej: APL), Chełmsko-Warszawski Duchowny Konsystorz Prawosławny (dalej: CHWDKP), 3704, k. 3-4, Pismo (tajne) Pawła Szuwałowa, generał-gubernatora warszawskiego do Flawiana, prawosławnego arcybiskupa chełmskiego i warszawskiego... 26 IV/8 V 1895.

⁴ Wiadomo jedynie, że ich listę 30 najniebezpieczniejszych z punktu widzenia interesów prawosławia unitów sporządzono 17/29 IV 1875 r. (patrz tabela nr 4).

⁵ Nie wywieziono wówczas Lwa Puniewskiego i Andrieja Jaworskiego (zbiegli wówczas, ale niedługo potem zostali złapani i zesłani) oraz Pawła Płandowskiego, który przyjął prawosławie. Ponadto jeden z mieszkańców Szpaków został zabrany do wojska. Российский государственный исторический архив в Санкт-Петербурге (dalej: РГИА), ф. 821, оп. 4, д. 1615, л. 57-58, Pismo Pawła Kotzubue, generał-gubernatora warszawskiego... 15/27 I 1876 (ros.).

⁶ РГИА, ф. 821, оп. 4, д. 1615, л. 82, Pismo chersońskiego gubernatora... 12/24 I 1876 (ros.).

⁷ Tamże.

⁸ APL, CHWDKP, 3704, k. 1-4, Pismo (tajne) Pawła Szuwałowa... 26 IV/8 V 1895 (ros.).

⁹ РГИА, ф. 821, оп. 4, д. 1618, л. 32, Pismo Pawła Kotzubue, generał-gubernatora warszawskiego... 21 VI/3 VII 1877 (ros). Źródła archiwalne pozwalają na ustalenie nazwisk części unitów zesłanych, zesłanych do innych części imperium rosyjskiego. Do guberni woroneskiej trafiło co najmniej 5 osób, w tym Taras Romaniuk i Jakub Niczyporuk z żoną Anną, do tambowskiej - Kondrat Ostrowski z Kuzawki, do samarskiej - Emelian Semeniuk z Kołczyna, Grigorij Sieńczuk, Sidor Gieryłło i Józefat Gieryłło ze Swor, do kostromskiej - Aleksandr Mankiewicz z Białej [Podlaskiej] oraz Jan Sowa, Julian Tymosz, Karol Pużak i Ustin Gierasimiuk z Kijowca. РГИА, ф. 821, оп. 4, д. 1618; APL, CHWDKP, 3704, k. 1-4, Pismo (tajne) Pawła Szuwałowa... 26 IV/8 V 1895 (ros.).

do nich ich rodziny. Plan ten nie został jednak zrealizowany. Dopiero w latach 1887–1888 około 40-u z nich zesłano wraz z rodzinami do guberni orenburskiej¹⁰. Większość zesłańców z lat 1875–1877 przez dziesiątki lat zamieszkiwała jednak w guberni chersońskiej i jekaterynosławskiej¹¹.

Podstawą źródłową niniejszej publikacji są przede wszystkim dokumenty przechowywane w Rosyjskim Historycznym Archiwum Państwowym w Sankt Petersburgu w zespole: Departament Wyznań Obcych Ministerstwa Spraw Wewnętrznych, (Департамент духовных дел иностранных исповеданий МВД), фонд (ф.) 821, opis (оп.) 4, dzieła (д.) 1615 i 1618.

Ze względu na chęć ułatwienia odbioru tekstu napisanego w języku rosyjskim, został on opublikowany w tłumaczeniu na język polski. W tabelkach (1, 2, 3) został zmieniony częściowo układ, ale nie zmieniano kolejności zapisanych nazwisk. Tabela 3 jest zestawieniem dokonany przez autora niniejszej publikacji. Nazwy miejscowości zostały zapisane w obecnej formie, natomiast w przypadku imion i nazwisk zesłanych dokonano jedynie ich transkrypcji na język polski, gdyż możliwe są różne formy ich zapisu w języku polskim. Znakiem* zaznaczono osoby wymienione jako zesłane w pracy Józefa Pruszkowskiego¹² a znakiem ¹ zesłanych później do guberni orenburskiej w latach 1887–1888.

Tab. I. Spis trzydziestu najbardziej opornych unitów przeznaczonych do wysyłki do guberni chersońskiej i jekaterynosławskiej (Siedlce, 17/29 kwietnia 1875 r.)

Lp.	Imię i nazwisko	Powiat	Parafia	Miejscowość
1.	Jakow Krawczuk*	białski	Łomazy	Łomazy
2.	Filip Cydejko*			Łomazy
3.	Foma Raczyński*			Łomazy
4.	Anton Szatałowicz*			Łomazy
5.	Grigorij Łysko*	włodawski	Ostrów [Lubelski]	Ostrów
6.	Danił Abramik			Jamy
7.	Gierasim Abramik			Jamy
8.	Iwan Łysko*			Tyśmienica
9.	Michaił Wawryszak ^a	radzyński	Połubicze	Połubicze
10.	Ułas Kossowski ¹⁷			Połubicze
11.	Fedor Kużko		Rudno	Rudno
12.	Timofiej Wołowik			Rudno
13.	Maksim Czech			Rudno
14.	Stepan Semeniuk			Rudno

¹⁰ Problem ten był wielokrotnie prezentowany w literaturze w oparciu o źródła pamiętnikarskie (m.in. W. Chotkowski, *Z męczeńskich dziejów Unii. Listy unitów wygnanych do Orenburskiej guberni*, t. 2, wyd. 2, Kraków 1893). Ostatnio został przedstawiony częściowo w oparciu o rosyjskie dokumenty urzędowe w pracy В. В. Амелин, Д. Н. Денисов, К. А. Моргунов, *Религии Оренбургского Края: систематическое описание*, t. 2, Западное христианство, Оренбург 2015, s. 44–51.

¹¹ APL, CHWDKP, 3704, k. 1–4, Pismo (tajne) Pawła Szuwałowa... 26 IV/8 V 1895 (ros.); A. Шабачук, *Политика Российских властей...*, s. 74–79.

¹² J. Pruszkowski, *Martyrologium...*

15.	Iwan Misiura*	radzyński	Gęś	Gęś	
16.	Nikołaj Wertejuk*			Czeberaki	
17.	Osip Chomiuk		Przegaliny	Przegaliny	
18.	Onufry Małaszuk			Osowa	
19.	Semen Jaroszuk ¹			Osowa	
20.	Iwan Jaroszuk			Osowa	
21.	Dawid Filipiuk ¹	konstantynowski	Próchenki	Próchenki	
22.	Paweł Wawryniuk* ¹		Korczówka	Korczówka	
23.	Trofim Mazur		Kornica	Kornica	
24.	Prokofij Suszka			Szpaki	
25.	Anton Karpik			Szpaki	
26.	Iwan Tymicki* ¹			Szpaki	
27.	Anton Bartoszuk*		Konstantynów	Zakalinka	
28.	Osip Bartoszuk* ¹		radzyński	Międzyrzec [Stary]	Krzewica
29.	Andriej Antoniuk*				Manie
30.	Semen Łysko			Bezwola	Lisia Wólka

^a - występuje również jako Kossowski (patrz list S. Lasko).

Жр. РГИА, ф. 821, оп. 4, д. 1615, л. 39, Пismo warszawskiego general-gubernatora... 17 IV 1875 r. Rękopis w języku rosyjskim.

Dokument I

List Szymona Lasko (Jelizawietgrad, 20 listopada 1875 r.)

Synu mój kochany! Zawiadamiam cię, żem odebrał list twój i uklon dnia 5(17) listopada 1875 roku i zawiadamiam cię, żeśmy wszyscy zdrowi z łaski Najwyższego Boga, czego i tobie życzę z całego serca. Smutne jest serce moje, żeśmy oddaleni w tak dalekie kraje zostali. Ale cóż, kiedy wola Boża tak rozporządziła Za to niech Mu będą dzięki przez nieskończone wieki wieków.

Wyraźnie powiedziano: „gdy kto opuści ojca, matkę, syny, rolę, dla imienia mego, tyle stokroć weźmie i żywot wieczny otrzyma; a kto nie chce opuścić ojca, matki itd.. nie jest mnie godzien. Uważajmy na słowa Chrystusowe. A toć rzecz nie jest mała, bo kto się zaś nie garnie do Piotra owczarni, koniecznie zaginie. Dźwigajmy to wszystko dla miłości Boga. Ach, Ty tylko Boże ratuj nas i wspieraj nas łaską swoją najświętszą, abyśmy mężnie wytrwali w dobrem aż do końca. Uważaj synu: bądź pokorny i cichy, posłuszny, bądź cierpliwy, obchodź się z każdym przystojnie, proś Boga wszechmogącego i tych dobroczyńców, których znasz, aby ci dopomogli, staraj się o naukę, możebyś został przy kościele. Teraz mój synu i wam wszystkim opowiem nasze podróz, to jest zajmili nas 30 z Białej z więzienia, na ruskie zielone świątki 1875 [16 maja] do maszyny, [wagonów kolejowych], pozabierali nam wszystko, książki i inne rzeczy, zawieźli nas do Brześcia (Litewskiego). Tam nas zaraz pokuli w kajdany i wsadzili do więzienia. Trzymali nas przez trzy dni, znów nas wzięli pokutych do Kijowa. W Kijowie trzymali nas przez cztery dni; znów nas zawieźli do Birzy [?]. Tam nas trzymali dni ośm. Z Birzy wzięli nas do Kremieńczuka, a z Kremieńczuka do Mikołajewa. Z Mikołajewa do Chersonu ośm dni gnali nas pieszo, pokutych po czterech. Tak nas silnie gnali, że na nogach podeszwy poodbijały się;

takie pęcherze były, że upadaliśmy na drodze. Zagnali nas do Chersonu; tam nas wsadzili do lochu; w lochu wytrzymali nas dni 12, potem nas zwrócili do Elizawethradu. Tu nas uwolnili od aresztu. Pozwolono nam po całym mieście chodzić. A dalej nic a nic nie dają nam na życie. Tylko czterem starszkom, co pracować nie mogą, po 8 kopiejek. A my zarabiamy sobie na życie jak kto może. Dwunastu zostaje nas w Elizawethradzie, mieście powiatowym, to jest niżej wymieniono, a tu dołożę jeszcze kilka słów. W roku 1874 sam wiesz, co się działo prawie po całej guberni siedleckiej (Podlasie), że innych bito batogami, innych trzymano na okrutnych śniegach i mrozach, innym tabaką oczy zasypywano, i tam dalej. Teraz my grzesznicy wyglądamy tylko zmiłowania i ratunku Bożego. Synu mój, niech cię Bóg błogosławi, niech cię Matka Boska okrywa płaszczem swoim świętym, niech ci anioł stróż toruje drogę zbawienną, niech ci wszyscy Święci przybędą na pomoc. A ty synu nie ustawaj oddawać dzięki Panu Bogu za tak wielkie dobrodziejstwa Jego święte. Błagaj Go z całego serca, a On cię nie opuści. Proś Pana Boga i za nas grzeszników, proś i za dobroczyńców, proś i za nieprzyjaciół, proś i za wszystkie stany.

Niżej następują imiona i nazwiska. Gubernia chersońska, powiat Elizawethrad. Zostaje nas 12. 1. Szymon Lasko (parafia Bezwola); (z parafii Przegaliny); 2 Szymon Jaroszuk, 3. Jan Jaroszuk, 4. Onufry Małaszuk, 5. Józef Chomiuk; (z parafii Geś): 6 Jan Miśiura, 7. Mikołaj Wertejuk, (z parafii Ostrów): 8. Daniel Abramuk, 9. Jan Łysko (z parafii Międzyrzecz): 10. Józef Bartoszuk, 11. Andrzej Antoniuk, 12. Hieronim Abraniuk. A trzech zostało w Chersonie. Grzegorz Łysko z miasta Ostrowa; (z parafii Kornica): Jan Tymicki i Antoni Karpiuk. A piętnastu (15) odesłali do gubernii ekaterynosławskiej; (z parafii Rudno): Teodor Kuźko, Stefan Semeniuk, Maksym Czech, Tymoteusz Wołowik; (z parafii Polubicze): Ułas Kosowski, Michał Kosowski; (z parafii Łomazy): Jakób Krawczuk, Filip Cydejko. Antoni Szatałowicz. Tomasz Raczyński; (z parafii Próchenki): Paweł Wawryniuk, Dawid Filipiuk; (z parafii Kornica): Trochim Mazur, Prokop Suszko; ze wsi Zakalinki: Antoni Bartoszuk.

Elizawethrad 1875 r. dnia 20 listopada

Źr. J. Bojarski, *Czasy Nerona w XIX wieku pod rządem moskiewskim, czyli Prawdziwe Neronowskie prześladowanie Unii w diecezji chełmskiej*, Lwów 1885, s. 236–237.

Dokument II**Pismo Aleksandra Pietrowa, wicegubernatora siedleckiego do Pawła Kotzebue, generał-gubernatora warszawskiego w sprawie unitów aresztowanych w 1874 r. (Siedlce, 11/23 września 1875 r.)**

Ministerstwo Spraw Wewnętrznych
Gubernator Siedlecki
Po kancelarii
11.09.1875
Nr 5020
m. Siedlce

Do generał-gubernatora warszawskiego¹³

W piśmie z 7 sierpnia (nr 21 044), zarządzający kancelarią Waszej Ekszelencji przekazał mi propozycje Waszej Ekszelencji, aby spośród unitów przetrzymywanych w więzieniach, siedleckim i bialskim, siedemdziesięciu najbardziej opornych przenieść do więzień śledczych w Sieradzu i Warszawie oraz życzenie, Waszej Ekszelencji, powolnego uwolnienia pozostałych więźniów bez szkody na rozwój sprawy unickiej, lub jeśli po dokładniejszym zapoznaniu się ze sprawą okaże się to niemożliwe to wyjścia z propozycją wysiedlenia więzionych na zamieszkanie w imperium [rosyjskim].

Wypełniając rozkaz, natychmiast po otrzymaniu informacji od radcy tajnego Pfela¹⁴, wydałem rozporządzenia o przeprowadzeniu ponownego dokładnego przesłuchania unitów więzionych w siedleckim i bialskim więzieniu oraz w twierdzy brzeskiej, przy czym delegowanym do tego urzędnikom kazano zwracać uwagę nie tyle na przejawianie przez aresztowanych pełnej pokory i zdecydowanego podporządkowania się żądaniom byłego Chełmskiego Konsystorza Greckokatolickiego w sprawie oczyszczenia obrzędów, co na poznanie ogólnego nastroju aresztowanych i wyjaśnienie, czy można liczyć, że po uwolnieniu ich z więzień nie doprowadzą oni do niepokoju wśród ludu i z upływem czasu pod wpływem ogólnego spokoju będą stanowić przykład dla współmieszkańców swoich wsi. W wyniku przeprowadzonych w ten sposób przesłuchań, 122 osób spośród wszystkich 379 więzionych, we wszystkich trzech punktach unitów, było 25 i 26 sierpnia uwolnionych z aresztów, w tym z więzienia siedleckiego – 39 osób, z więzienia bialskiego – 60 osób i z twierdzy brzeskiej – 23 osób.

Chociaż duża część spośród wymienionych 122 osób uznanych za mniej niebezpieczne oznajmiła, że pozostanie na zawsze przy swoich przekonaniach, mimo to uwolniono ich w nadziei, że ich pojawienie się w parafiach nie doprowadzi do negatywnych skutków, a oni sami zostaną uwolnieni od złego wpływu, szkodliwych osób pozostających w więzieniach i z czasem podporządkują się istniejącemu porządkowi. Niestety nadzieje te, nie patrząc na stosunkową prawomyślność uwolnionych z więzień, były nieuzasadnione, gdyż nie patrząc na mały czas od ich uwolnienia, pojawiają

¹³ *Paweł Kotzebue.*

¹⁴ Władimir Karłowicz Pfel był wówczas zarządzającym kancelarią generał-gubernatora warszawskiego.

się już doniesienia powiatowych naczelników, że niektórzy z nich natychmiast po powrocie zaczynają podburzać współmieszkańców swoich wsi, zapewniając ich, że oni sami nie tylko nie podporządkowali się władzom, ale że to władze rządowe zezwoliły im na pozostawanie katolikami. Takim opowieściom zaczynają się przysłuchiwać współmieszkańcy i położenie w niektórych wsiach zaczyna zauważalnie pogarszać się, szczególnie w powiatach konstantynowskim i siedleckim, gdzie ludność przestaje chodzić do świątyń i zaczyna rezygnować z chrztów dzieci. Bardziej godne zaufania parafie, jak Czołomyje w powiecie siedleckim, wyrażają niezadowolony z uwolnienia tych osób, naruszających ponownie spokój, który tylko co zaczynał stanowić się¹⁵.

Informując o tym Waszą Ekscelencję mam zaszczyt poinformować, że poza uwolnionymi 122 unitami, obecnie w więzieniu siedleckim pozostaje 109 osób, w więzieniu bialskim 120 i w twierdzy brzeskiej 28, to jest w sumie 257 osób, uwolnienie których uważa się za zdecydowanie za niemożliwe. Przeprowadzone przesłuchania pokazały, że najlepszy wpływ na aresztowanych miała twierdza brzeska, w której znajdowali się oni poza jakimkolwiek wpływem katolicyzmu. Nie można, nie zwrócić uwagi, że do twierdzy brzeskiej wysłano najgorszych spośród więzionych w więzieniach, proponowanych w pierwszej kolejności do wysłania do Imperium, nie patrząc na to prawie połowa z nich obecnie ostatecznie podporządkowała się żądaniom rządu i została uwolniona do domów. Co się tyczy więzionych w więzieniach, to ci z każdym dniem stają się nie tylko oporniejszymi, ale i coraz śmielszymi w wyrażaniu odmowy podporządkowania się żądaniom rządu. Dalszy ich pobyt w więzieniach, według mojego przekonania, może stworzyć z nich ludzi całkowicie szkodliwych i gotowych popierać wszelkie rozruchy, powstające z jakiegokolwiek powodu.

Wasza Ekscelencjo, [...] weźcie pod uwagę, że większość aresztowanych znajduje się w areszcie ponad rok, w trakcie którego są oni całkowicie pozbawieni nauczania duszpasterskiego księży swojego wyznania, znajdują się stale w bezczynności i w szkodliwym otoczeniu katolicyzmu, którego nie ma możliwości wyeliminować. Z osobistych rozmów z aresztowanymi, przekonałem się, że swój pobyt w więzieniach uważają oni za całkowicie normalny i na tyle odwykli już od rodzin i pracy, że nie wyrażają najmniejszej chęci powrotu do domów, myślę nawet, że niektórzy z nich obawiają się powrotu i w wypadku jego zrealizowania, trzeba będzie starać się, aby ponownie nie wrócili oni na „skarbowy chleb”. W związku z takim położeniem sprawy, nie widzę żadnej możliwości, nie tylko obecnie, ale i dość długim okresie czasu, uwolnienia aresztowanych do domów i zamieszkanie ich wśród ludu jeszcze nie całkowicie uspokojonego [...]. Za jedyne i pożądane rozwiązanie uważam wysłanie ich na zamieszkanie w imperium do guberni charkowskiej lub połtawskiej, gdzie będą oni uwolnieni od jakiegokolwiek wpływu katolicyzmu i gdzie ponownie przywykną

¹⁵ A. Pietrow w raporcie do generała gubernatora warszawskiego z jesieni 1875 r. pisał nawiązując do publikowanego w tym tomie pisma (nr 5020): *Naczelnicy powiatów z ludnością prawosławną dokładnie tak jak i siedlecki w doniesieniach swoich podają, że uwolnienie z więzień nie skruszonych aresztowanych doprowadziło do nieprzychylnych działań, gdyż powracający z więzień nie tylko sami nie chodzą do cerkwi prawosławnych, ale też zwodzą a nawet i zawracają z właściwej drogi tych, którzy zaczęli się już godzić z istniejącym porządkiem.* Wojewódzka Biblioteka Publiczna w Lublinie, 2163, t. 2, s. 785. Pismo gubernatora siedleckiego do generała gubernatora warszawskiego... 1875 (ros.). Szerzej o Pietrowie, A. Górak, J. Kozłowski, K. Latawiec, *Słownik biograficzny gubernatorów i wicegubernatorów w Królestwie Polskim (1867-1918)*, wyd. 2, Lublin 2015, s. 351-354.

do pracy w celu poszukiwania środków do życia. Wysyłka ich do imperium może wpłynąć również na dopiero co uwolnionych i zaczynających podburzać tych, którzy przeszli na prawosławie Można będzie ich poinformować, że nie zostaną oni osadzeni w więzieniu, jeśli się nie uspokoją a będą wysiedleni do Rosji.

Co się dotyczy propozycji Waszej Ekscelencji o wysłaniu 70 osób do więzień śledczych w Sieradzu i Warszawie, to z jej wykonaniem wstrzymałem się do czasu otrzymania odpowiedzi na moje obecne propozycje, chcę także dodać, że według mnie w wymienionych więzieniach aresztowani unicy będą całkowicie poddani pod wpływ katolicyzmu i jeśli kiedykolwiek wrócą z więzienia to będą całkowicie „opocaczeni”.

Przedstawiam przy tym Waszej Ekscelencji spis aresztowanych.

p.o. gubernatora, wicegubernator *A. Pietrow*¹⁶
Zarządzający kancelarią *Słowaczewski*¹⁷

Źr. РГИА, ф. 821, оп. 4, л. 1615, л. 28-30, Pismo gubernatora siedleckiego... 11 IX 1876. Rękopis w języku rosyjski.

Tab. II. Spis grekounitów przebywających, w siedleckim i białskim więzieniu oraz w twierdzy brzeskiej, za udział w nieporządkach, którzy zdecydowanie odmówili podporządkowania się rozporządzeniom władz dotyczących oczyszczenia grecko unickich obrzędów cerkiewnych, którzy jako nie dający jakichkolwiek nadziei na poprawę, zostali zakwalifikowani do zesłania w głąb imperium (Siedlce, 11/23 września 1875 r.)

Więzienie w Siedlcach				
Lp.	Imię i nazwisko	Powiat	Parafia	Miejscowość
1.	Wikentij Chodowiec*	Siedlecki	Hołubla	Hołubla
2.	Ławrientij Łopatiuk*			Hołubla
3.	Karol Radczuk*			Krześlin
4.	Andriej Klimczuk*			Hołubla
5.	Iwan Klimczuk*			Hołubla
6.	Marcin Wojciuk*			Hołubla
7.	Mateusz Chodowiec*			Hołubla
8.	Iwan Chodowiec*			Hołubla
9.	Franc Wawryniewicz	Konstantynowski	Janów [Podlaski]	Janów
10.	Anton Tyszkowski*			Janów
11.	Iwan Byczkiewicz*			Janów
12.	Paweł Czyżewski		Łosice	Łosice
13.	Anton Kalinowski		Łosice	Łosice

¹⁶ Aleksander Iwanowicz Pietrow.

¹⁷ Łukasz Kuźmicz Słowaczewski.

14.	Josif Jaszczuk*	Konstantynowski	Mszanna	Mszanna
15.	Roman Grochowski*			Dziadkowskie
16.	Paweł Czajka*			Dziadkowskie
17.	Anton Czajka*			Dziadkowskie
18.	Nikołaj Stelmaszczuk*			Mszanna
19.	Matwiej Semeniuk ¹			Dziadkowskie
20.	Iwan Ignaciuk*			Dziadkowskie
21.	Josif Czajka*			Dziadkowskie
22.	Michaił Kupa*			Dziadkowskie
23.	Zachar Jakubowski* ¹			Dziadkowskie
24.	Makar Stepaniuk*			Krynica
25.	Michaił Stepaniuk*			Wygoda
26.	Piotr Dziendziuk*		Wygoda	
27.	Josif Stepaniuk*		Siliwonki	
28.	Iwan Masłowski*		Janów [Podlaski]	Nowy Pawłów
29.	Józefat Połynka*		Hrud	Hrud
30.	Onufry Tomczuk*			Hrud
31.	Piotr Tomczuk*			Hrud
32.	Michaił Tomczuk*			Hrud
33.	Justyn Dawidiuk*		Witulín	Witulín
34.	Stepan Matwiejuk*		Pratulín	Łęgi
35.	Andriej Filipiuk			Łęgi
36.	Stepan Piotrowski*		Kornica	Szpaki
37.	Jerofiej Maciuk*		Pratulín	Derło
38.	Nestor Grochowski*		Mszanna	Wygoda
39.	Semen Stasiuk		Chłópków	Ostromęczyn
40.	Iwan Filipiuk ¹			Ogrodniki
41.	Jakub Piałucha*		Kornica	Szpaki
42.	Iwan Piotrowski* ¹			Szpaki
43.	Iwan Aleksiejuk		Próchenki	Olszanka
44.	Andriej Stepaniuk			Olszanka
45.	(?) Wasiluk			Olszanka
46.	Józefat Maciejuk* ¹			Szydłówka
47.	Emeljan Gawryluk* ¹		sokołowski	Gródek
48.	Semen Osipiuk*			Gródek

49.	Kirił Jachimiuk	radzyński	Rudno	Rudno
50.	Wasilij Mirończuk			Rudno
51.	Grigorij Kraciuk			Rudno
52.	Józefat Spuś			Rudno
53.	Iwan Kapczuk			Rudno
54.	Anton Kużko			Rudno
55.	Iwan Czech ¹			Rudno
56.	Jakow Czech			Rudno
57.	Nikanor Kapczuk			Rudno
58.	Iwan Kucik			Rudno
59.	Stepan Patejuk		Rudno	
60.	Emelian Daszczuk		Rudno	
61.	Grigorij Kozłowski* ¹		Międzyrzec (Nowy)	Tłuściec
62.	Iwan Oleszczuk*		Międzyrzec (Stary)	Tłuściec
63.	Iwan Bartoszek*		Międzyrzec (Nowy)	Łukowisko
64.	Stepan Kozłowski*		Międzyrzec (Stary)	Tłuściec
65.	Aleksandr Samociuk*		Międzyrzec (Stary)	Manie
66.	Michaił Rypiński*			Manie
67.	Semen Gołowienko*			Krzewica
68.	Lew Trochimiuk			Krzewica
69.	Nikołaj Zaniewicz*			Krzewica
70.	Foma Samociuk*			Koszaliki
71.	Michaił Rypiński*			Koszaliki
72.	Józefat Klimiuk*			Koszaliki
73.	Iwan Pawliczuk*			Koszaliki
74.	Wojciech Korzeniewski*			Strzakły
75.	Iwan Sidorczuk*		Krzewica	
76.	Iwan Oleksiejuk*		Zasiadki	
77.	Michaił Samociuk*		Łukowisko	
78.	Michaił Prokopiuk*		Łukowisko	
79.	Iwan Olesiejuk		Łukowisko	
80.	Jakow Wetoszka	Radcze	Radcze	
81.	Trofim Siergiejuk		Radcze	

82.	Anton Lewczuk	radzyński	Radcze	Radcze
83.	Ignatij Daniluk		Szóstka	Wólka
84.	Wasyli Nakaziuk			Wólka
85.	Anna Nakaziuk (żona)			Wólka
86.	Julian Oltuszyk			Szóstka
87.	Paweł Mirończuk		Przegaliny	Osowa
88.	Piotr Prokopiuk			Osowa
89.	Franc Bogusz ¹			Przegaliny
90.	Kuźma Rudko			Przegaliny
91.	Andriej Szaniawski ¹			Osowa
92.	Roman Wengriniak		Międzyrzec (Nowy)	Tłuściec
93.	Andriej Kozluk			Tłuściec
94.	Piotr Serejczyk		Rudno	Rudno
95.	Gawriło Gruszka		Drelów	Łuzki
96.	Wasilij Lewczuk*		Gęś	Dawidy
97.	Nestor Lewczuk* ¹			Gęś
98.	Iwan Lewczuk*			Gęś
99.	Iwan Lewczuk*			Czeberaki
100.	Wasilij Marczuk* ¹		Kolembrody	Walinna
101.	Daniło Oleszczuk*			Walinna
102.	Foma Serejczyk	Rudno	Derewiczna	
103.	Anton Melaniuk*	Dołha	Dołha	
104.	Marko Melaniuk*		Dołha	
105.	Onufry Truba*		Dołha	
106.	Jakow Jefimiuk (Joachimiuk)*		Żerocin	
107.	Józefat Leszuk*		Szachy	
108.	Nikita Panasiuk		Szachy	
109.	Jakow Pawłowicz*		Dołha	
Więzienie w Białej [Podlaskiej]				
110.	Iwan Charycki* ¹	białski	Łomazy	Łomazy
111.	Michaił Tyszewski* ¹			Łomazy
112.	Filip Derlukiewicz*			Łomazy
113.	Iwan Tyszewski*			Łomazy
114.	Aleksandr Derlukiewicz			Łomazy
115.	Iwan Derlukiewicz*			Łomazy
116.	Piotr Bielecki* ¹			Łomazy

110.	Iwan Charycki* ¹	bialski	Łomazy	Łomazy
111.	Michaił Tyszewski* ¹			Łomazy
112.	Filip Derlukiewicz*			Łomazy
113.	Iwan Tyszewski*			Łomazy
114.	Aleksandr Derlukiewicz			Łomazy
115.	Iwan Derlukiewicz*			Łomazy
116.	Piotr Bielecki* ¹			Łomazy
117.	Anton Morgunowicz ¹			Łomazy
118.	Onufry Kartaszewicz* ¹			Łomazy
119.	Paweł Makaruk			Lubenska
120.	Iwan Jaroszuć			Lubenska
121.	Ilja Zaniewicz ^{1,3}			Lubenska
122.	Nikołaj Zaniewicz*			Lubenska
123.	Osip Kuczyński* ¹			Lubenska
124.	Łuka Karpowicz ¹			Lubenska
125.	Ludwik Szatałowicz*		Lubenska	
126.	Ławrientij Szydłowski		Biała [Podlaska]	Biała
127.	Józefat Batejuk		Kodeń	Sidorki
128.	Iwan Cibulski			Biała
129.	Prokofij Lichaczewski			Kodeń
130.	Paweł Łapiński		Kodeń	Kodeń
131.	Gierasim Bielogurzec		Kodeń	Kodeń
132.	Stepan Choduń		Biała [Podlaska]	Biała
133.	Iwan Kuczyński		Łomazy	Lubenska
134.	Andriej Szatałowicz*			Lubenska
135.	Michaił Giecewicz*	Łomazy		
136.	Grigorij Juszcuk	Kodeń	Kodeń	
137.	Warłomiej Kisiel	Kobylany	Kobylany	
138.	Tomasz Bielous		Kobylany	
139.	Nikołaj Malicki	Terespol	Błotków	
140.	Nikifor Uryniuk	Hanna	Hanna	
141.	Nikołaj Oksutiuk		Hanna	
142.	Semen Marczuk	Choroszczyńka	Choroszczyńka	
143.	Jakow Łojewski ¹		Bokinka	
144.	Iwan Lilewicz	Biała [Podlaska]	Biała	
145.	Iwan Chomiński		Biała	

146.	Iwan Sienkiewicz*	bialski	Łomazy	Łomazy	
147.	Iwan Szostakiewicz*			Łomazy	
148.	Niczypor Jojczuk		Kodeń	Kodeń	
149.	Paweł Płandowski ²			Kodeń	
150.	Grigorij Olszewski			Kodeń	
151.	Józefat Wietkowicz			Kodeń	
152.	Dawid Pietruszek			Kodeń	
153.	Artem Supronowicz			Kodeń	
154.	Korniło Rafałko			Kodeń	
155.	Niczypor Dawidiuk			Choroszczyńka	Bokinka
156.	Grigorij Piałucha*		konstantynowski	Kornica	Szpaki
157.	Feodor Sidoruk*			Gnojno	Klepaczew
158.	Bazyli Litwińczuk*			Konstantynów	Bonin
159.	Josif Waszczuk*				Horoszkki
160.	Jurij Makaruk*			Pratulin	Derło
161.	Karl Piałucha*	Kornica		Szpaki	
162.	Paweł Szysz*			Szpaki	
163.	Łuka Wereszko			Szpaki	
164.	Nikołaj Jaksimiuk			Szpaki	
165.	Dawid Szysz			Szpaki	
166.	Grigorij Gorbiewicz*			Kornica	
167.	Matwiej Anisiewicz*	włodawski	Włodawa	Włodawa	
168.	Ławrientij Anisiewicz*			Włodawa	
169.	Jakow Kalich*			Włodawa	
170.	Nikołaj Szubarczyk ¹	Polubicze	Polubicze	Polubicze	
171.	Josif Kalinczuk			Polubicze	
172.	Michaił Kossowski			Polubicze	
173.	Onufry Talarczuk*	Parczew	Parczew	Laski	
174.	Piotr Panasiuk*			Laski	
175.	Michaił Piwowarczuk*			Kostry	
176.	Michaił Czuryło*			Kostry	
177.	Josif Michalak*			Glinny Stok	
178.	Aleksandr Michalak*			Glinny Stok	
179.	Andriej Sz waj*	Glinny Stok			
180.	Wasylij Blizniuk*	Ostrów [Lubelski]	Jamy		
181.	Foma Matejczuk*	Parczew	Buradów		

182.	Michaił Wolski*	włodawski	Ostrów [Lubelski]	Ostrów
183.	Iwan Abramik* ¹			Jamy
184.	Filip Kotus*			Jamy
185.	Sidor Abramik*			Jamy
186.	Aleksandr Kowalczuk*			Jamy
187.	Paweł Bojko*			Jedlanka
188.	Filip Abramik*			Jedlanka
189.	Pantalejmon Gieraszcuk*			Jedlanka
190.	Wasilij Łysko* ¹			Tyśmienica
191.	Franc Telegon*		Parczew	Żminne
192.	Josif Danilkiewicz*			Żminne
193.	Daniło Stepaniuk		Sobibór	Żłobek
194.	Josif Zaniuk		Motwica	Wygńanka
195.	Filip Sozoniuk		Żeszczynka	Przechód
196.	Feodor Plisko*		Włodawa	Włodawa
197.	Wenedikt Abramik*		Ostrów [Lubelski]	Jamy
198.	Dawid Szkugat*			Jamy
199.	Nikołaj Daszczuk*		Parczew	Laski
200.	Semen Kostianczuk*			Laski
201.	Iwan Telegon* ¹			Żminne
202.	Iwan Konon*		Uścimów	Uścimów
203.	Nikołaj Łopatiuk*		Kodeniec	Mościska
204.	Eliasz Chomiuk*		Parczew	Parczew
205.	Andriej Naumiuk*		Hołowno	Hołowno
206.	Piotr Dziruk*	Hołowno		
207.	Stepan Tymoszcuk*	Hołowno		
208.	Stepan Dziruk*	Hołowno		
209.	Ławrentij Cepałowicz*	Włodawa	Włodawa	
210.	Iwan Panasiuk* ¹	Parczew	Laski	
211.	Nikołaj Jaszczuk*		Laski	
212.	Grigorij Bzoma*		Laski	
213.	Demian Czczot ¹	Polubicze	Polubicze	
214.	Iwan Lewczuk		Polubicze	
215.	Anton Kucik	radzyński	Rudno	Rudno
216.	Grigorij Wołowik			Rudno
217.	Andriej Ślesarczuk			Rudno

218.	Stepan Szczygieł	radzyński	Rudno	Rudno
219.	Daniło Pilipiuk			Rudno
220.	Paweł Kuźko			Rudno
221.	Michaił Andriejczuk*	siedlecki	Hołubla	Hołubla
222.	Josif Ogrodniczuk*			Hołubla
223.	Piotr Zabuski*			Hołubla
224.	Paweł Chodowiec*			Hołubla
225.	Mateusz Chodowiec*			Hołubla
226.	Iwan Borsuk*			Hołubla
227.	Leon Żukowski*	białski	Łomazy	Łomazy
228.	Joachim Szostakiewicz*			Łomazy
229.	Julian Łysko*	włodawski	Ostrów [Lubelski]	Tyśmienica
Twierdza w Brześciu Litewskim				
230.	Józefat Chwedczuk ¹	radzyński	Łomazy	Kozły/Koście- niewiczze
231.	Piotr Kosowski ¹		Polubicze	Polubicze
232.	Foma Kunaszyk*	włodawski	Ostrów [Lubelski]	Ostrów
233.	Nikołaj Kulgawiec	białski	Łomazy	Kozły
234.	Grigorij Us ¹			Kozły
235.	Wasilij Wołowik	radzyński	Rudno	Rudno
236.	Iwan Mitroczuk			Rudno
237.	Iwan Doluk			Rudno
238.	Zachar Siergiejuk		Radcze	Radcze
239.	Jakow Makaruk		Rudno	Rudno
240.	Justyn Czech			Rudno
241.	Nikifor Pajdosz			Rudno
242.	Jakow Tereszczuk	białski	Łomazy	Lubenka
243.	Osip Gontarewicz			Kopytnik
244.	Michaił Kobylewski		Zabłóć	Matiaszówka
245.	Osip Wereszko ¹	konstantynowski	Kornica	Szpaki
246.	Semen Janczuk*			Kornica
247.	Michaił Warecki*			Szpaki
248.	Leon Puniewski*			Kornica
249.	Andriej Jaworski			Kornica

250.	Filip Chomiuk*	włodawski	Parczew	Laski
251.	Andriej Panasiuk			Laski
252.	Iwan Matejczuk*			Buradów
253.	Piotr Ściuba*			Glinny Stok
254.	Osip Skugat*		Ostrów [Lubelski]	Jamy
255.	Andriej Skugat*			Jamy
256.	Semen Abramik*	Jamy		
257.	Osip Rabczuk*	bialski	Zabłóć	Matiaszówka

² - przeszedł na prawosławie.

³ - Ksiądz W. Chotkowski, *Z męczeńskich dziejów Unii...*, wymienia błędnie Stefana Zaniewicza, natomiast Eljasz wymieniony jest w artykule *Unici w guberni orenburskiej*, „Dziennik Polski”, (Lwów), 3 V 1888, nr 123, s. 2.

Źr. РГИА, ф. 821, оп. 4, д. 1615, л. 33–38, Spis grekounitów więzionych w siedleckim i bialskim więzieniu oraz w twierdzy brzeskiej... 11 IX 1876. Rękopis w języku rosyjski.

Tab. III. Spis uzupełniający do listy unitów zesłanych w głąb imperium (Siedlce, 15/23 stycznia 1876 r.)

Lp.	Imię i nazwisko	Powiat	Parafia	Miejscowość
1.	Michaił Denisiuk	konstantynowski	Próchenki	Olszanka
2.	Filip Jaszczuk			Olszanka
3.	Osip Sawczuk	bialski	Kobylany	Kobylany
4.	Semen Tomczuk			Kobylany
5.	Gawrił Szczucki		Łomazy	.
6.	Teofil Szaniawski*		Krzyczew	.
7.	Feliks Pieczyński	konstantynowski	Kornica	Kornica
8.	Stepan Karabicz*	siedlecki	Hołubla	Hołubla
9.	Iwan Łopaciuk* ⁴			Hołubla
10.	Jakow Jeremieniuk*			Hołubla
11.	Ławrenty Wojciuk*			Hołubla
12.	Paweł Chodowiec*			Hołubla
13.	Foma Szelach*			Hołubla
14.	Adam Łopaciuk*			Czołomyje
15.	Michaił Zacharczuk		Stok Ruski	
16.	Franc Kobak		Stok Ruski	
17.	Nikołaj Marczuk		Czepielin	

⁴ - J. Pruszkowski podaje go jako ofiarę śmiertelną.

Źr. РГИА, ф. 821, оп. 4, д. 1615, л. 59, Pismo warszawskiego generał-gubernatora... 15 I 1876. Rękopis w języku rosyjski.

Tab. IV. Lista zesłanych do guberni chersońskiej i jekaterynosławskiej w 1876 r.

Lp.	Imię i nazwisko	Powiat	Parafia	Miejscowość
decyzja z 22 I/3 II 1876 r.				
1.	Anton Talarko	włodawski	Parczew	Laski
decyzja z 26 VI/8 VII 1876 r.				
2.	Taras Sarnacki	bialski	.	.
3.	Wasył Kondratiuk		.	.
4.	Denis Romaniuk		.	.
5.	Aleksandr Bielecki		.	.
6.	Osip Fedoruk		.	.
7.	Józefat Łazarczuk*	konstantynowski	Pratulín	Zaczopki
8.	Matwiej Dragan ¹	włodawski	Horodyszcze	Dubica

Oprac. własne. Źr. РГИА, ф. 821, оп. 4, д. 1615, л. 86, Pismo warszawskiego generał-gubernatora... 26 VI 1876 (ros.); д. 1618, л. 81, Pismo warszawskiego generał-gubernatora... 22 I 1876 (ros.).

BIBLIOGRAFIA

- Bojarski J., *Czasy Nerona w XIX wieku pod rządem moskiewskim, czyli Prawdziwe Neronowskie prześladowanie Unii w diecezji chełmskiej*, Lwów 1885.
- Chotkowski W., *Z męczeńskich dziejów Unii. Listy unitów wygnanych do Orenburskiej guberni*, t. 2, wyd. 2, Kraków 1893.
- Górac A., Kozłowski J., Latawiec K., *Słownik biograficzny gubernatorów i wicegubernatorów (1867-1918)*, wydanie drugie, uzupełnione i poprawione, Lublin 2015.
- Lewandowski J., *Na pograniczu. Polityka władz państwowych wobec unitów Podlasia i Chełmszczyzny 1772-1875*, Lublin 1996.
- Martyrologia Unitów Podlaskich w świetle najnowszych badań naukowych*, red. J. Skowronek, U. Maksymiuk, Siedlce 1996
- Pruszkowski J., *Martyrologium, czyli Męczeństwo Unii Ś-tej na Podlasiu*, cz. 1, 1864-1882, wyd. 2 Lublin 1921.
- Szabaciuk A., „Rosyjski Ulster”. *Kwestia chełmska w polityce imperialnej Rosji w latach 1863-1915*, Lublin 2013.
- Wiech S., *Pod naporem prawostawia. Z dziejów oporu unitów w królestwie polskim i na zesłaniu*, „Kwartalnik historyczny”, t. 117, 2010, z. 3, s. 5-50.
- Zanim wróciła Polska. Martyrologium ludności unickiej na Podlasiu w latach 1866-1905 w świetle wspomnień*, opr. T. Krawczak, Warszawa 1994
- Амелин В. В., Денисов Д. Н., Моргунов К. А., *Религии Оренбургского Края: систематическое описание*, t. 2, *Западное христианство*, Оренбург 2015.
- Шабачук А., *Политика Российских властей в отношении униатов Царства Польского, сосланных вглубь России в 1875-1905 гг.*, [w:] *Поляки в России: эпохи и судьбы*, ред. А. И. Селицкий, Краснодар 2009, s. 72-79.